MİLLİ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ

FATİH HARP TARİHİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

I. TÜRK ASKERÎ TARİH KONGRESİ

Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharabeleri

29-30 MAYIS 2024

İSTANBUL

Editör

Serkan OSMANLIOĞLU

Coşkun ÜNSAL

MİLLİ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

FATİH HARP TARİHİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

I.TÜRK ASKERÎ TARİH KONGRESİ

MÜSTAHKEM MEVKİLER VE KUŞATMA MUHAREBELERİ

29-30 MAYIS 2024 İSTANBUL

CİLT-II

MİLLİ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

I. TÜRK ASKERÎ TARİH KONGRESİ
MÜSTAHKEM MEVKİLER VE KUŞATMA MUHAREBELERİ

Editör

Serkan OSMANLIOĞLU

Coşkun ÜNSAL

Grafik Tasarım

Emrah ERCAN

Kapak Fotoğrafı

Panorama 1453 Tarihi Müzesi

Baskı ve Cilt

Milli Savunma Üniversitesi

Merkez Basımevi ve Yayınevi

Sertifika Numarası : 52940

İstanbul, 2025

I. Türk Askerî Tarih Kongresi : Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharabeleri 29-30 Mayıs 2024 İstanbul Cilt-I ed : Serkan Osmanlıoğlu, Coşkun Ünsal ; graf. tsrm. Emrah Ercan .-- İstanbul : Milli Savunma Üniversitesi, Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü Yayınları ; No. 17. 2025.

484s. : fotğ., res., tbl., hrt. ; 16 sm.
Kaynakça
ISBN: 978-625-7791-78-6 (Tk)
978-625-7791-80-9 (2.C)

1. Türkiye--Tarih, Askeri 2. Turkiye -- History, Military

UA
810 .
B57
K.1

- **HÜSEYİN SELÇUK**

Melhâme-i Varna: 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Varna Muhasarası 657

- **GAMZE ERGÜN**

Muhasara Lojistiğinde Dönüşüm: 93 Harbi'nde Kars Kalesi Örneği..... 681

- **TEKİN AYCAN TAŞCI**

93 Harbinde Kars Kuşatması 699

- **SEVCAN KARABIÇAK**

Erzurum Tabyaları ve Savunma Anlayışına Etkileri 727

- **YAKUP KARATAŞ**

Harbiye Nezareti İstihkâm ve İnşaat Dairesinin Dönüşümü 749

- **SALİM AYDIN**

Balkan Savaşı'nda Yanya ve Müstahkem Mevkii Savunması (1912-1913) 763

- **FİGEN ATABEY**

Osmanlı'nın Kutülamare Kuşatmasından Bir Safha: Hıdeyri Kalesi Taarruzu (24-25 Aralık 1915) 795

- **NİDAL BİLGAY SİYAM**

İki Osmanlı Subayının İlk Defa Yayınlanacak Günlüklerinde Kûtulamâre ve Bağdat Kuşatmaları İle İlgili Mülahaza Ve Eleştirileri..... 815

93 Harbinde Kars Kuşatması

Tekin Aycan TAŞCI *

Giriş

Rusya İmparatorluğu'nun güney inme hedefi, 19. yüzyıl boyunca dört defa Türk-Rus savaşının yaşanmasına yol açmıştır. Bu savaşların hepsinde Rus ordularının Anadolu cephesindeki temel hedeflerinden biri haline gelen Kars; 1807, 1828, 1855 ve 1877 yıllarında muhasara altında alınmıştır. Rusların Anadolu'ya gerçekleştirdiği her işgal hareketinde Kars'ın hedef haline gelmesi, buranın stratejik konumunun doğal bir sonucudur. Nitekim güneybatıda vilayet ve IV. Ordu merkezi olan Erzurum'a (yaklaşık 150 km), kuzeyde Ardahan'a (yaklaşık 90 km), doğuda Gümrü'ye[1] (yaklaşık 80 km) ulaşımı mümkün kılan Kars, Kafkasya ve Anadolu arasında bir kapı fonksiyonuna sahiptir.

Kars'ın dağlık arazisiyle birlikte coğrafyasını şekillendiren önemli unsurlardan biri buradan akan ve yine aynı isimle anılan nehirdir. Kars Çayı'nın ikiye ayırdığı şehir, birbirinden farklı iki kısımdan oluşur. Şehrin doğuda kalan kısmı düzlük, batısı ise dağlık ve engebeli arazilerden meydana gelir. Buradaki kale, Kars Çayı'nın "U" harfi biçiminde üç tarafını çevrelediği kuzeye doğru sıradağ şeklinde uzanan Karadağ tepesinin üzerinde kuruludur. Kars Çayı, bu haliyle kalenin savunulmasını kolaylaştırmaktaydı.[2]

Kars Çayı'nın sağ kıyısından dik bir şekilde yükselen tepenin zirvesinde inşa edilmiş olan (1153) Kars Kalesi, bu haliyle dik ve kayalık yamaçların bulunduğu kuzey ve batısından erişime kapalıydı. Buna karşılık kalenin doğu ve güney tarafı daha yumuşak meyillidir.[3] Dikdörtgen şeklindeki kale; iç ve dış kaleden oluşmaktadır.[4]

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aycantt@gmail.com.

1 1803-1813 İran-Rusya Savaşı neticesinde Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil olan bu idari birim 1837 yılında İmparator I. Nikolay'ın eşinin anısına Aleksandropol adını almıştır.

2 Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (2021), s. 273; Tufan Gündüz, "Kars", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XXIV, s. 515; Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008) Bildiri Kitabı*, ed. Cem Tuysuz, Kars 2009, s. 203.

3 "Şturm Karsa. 23 İyunya-5 İyulya 1828 goda", Atlas srajeniy XIX veka. Period vremeni s 1820 g. po nastoyaşee vremya, perevod Çekmarev, S.-Peterburg 1899, Vıpusk XIV-XV, s. 2.

4 Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", s. 203.

Şehir; doğudan Bayram Paşa, güneyden Orta Kapı, batıdan Kars Çayı'nın sol kıyısındaki Temur Paşa varoşları şeklinde üç varoşla çevriliydi. Temur Paşa, en yüksek noktasındaki aynı isimle anılan sağlam kuleyle korunmaktaydı. Orta Kapı, batı ve güneyden burçlarla desteklenen sade bir duvarla korunmaktaydı. Bu haliyle Orta Kapı'nın batı kısmı nehirden yükselen dik bir uçurumla yeterince koruma altındaydı. Ortak Kapı ile Bayram Paşa arasında sadece patikalarla ulaşımın mümkün olduğu bir bataklık uzanmaktaydı. Oldukça derin ve debisi yüksek Kars Çayını şehrin iç kısmındaki üç köprüyle aşmak mümkündü. Nehrin aşağı kısımlarında ise geçişe müsait birkaç sığ nokta vardı. Kars'ın çevresi büyük düz tepelerin olduğu açık bir alan olup, batıdan; Kars Çayı'nın yardığı vadiden yükselen tepeler kısa bir mesafeden şehre ve kaleye hâkim vaziyete sahipti.[5]

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde yapılmış olan güçlendirme faaliyetleri neticesinde kale, doğal bir hendek görevi gören Kars Çayı ekseninde etrafındaki tabyalarla birlikte toplam 19 km'lik bir savunma hattına sahip olmuştu.[6] Buna göre 93 Harbi öncesi nehrin akış yönüne göre sağ tarafında Kars kalesi hizasından kuzeye doğru Kerim Paşa, Karadağ, Arap, İn önü; Kars kalesi hizasından güneye doğru Hafız Paşa, Yusuf Paşa, Süvari, Fevzi Paşa, Kanlı tabyalar bulunmaktaydı. Nehrin sol tarafında ise Kars kalesi hizasından kuzeye doğru iç kaleyi ve Karadağ'ı tepeden kontrol altında tutan Veli Paşa, sonrasında Laz, Çakmak, Bluhm Paşa, Churchill, Zohrap, Williams, Muhlis Paşa; Kars kalesi hizasından güneye doğru Dik, Tahmasp, Çukur ve Temur Paşa varoşuna girişi kontrol altında tutan Çim tabya bulunmaktaydı.[7] Farklı dönemlerde inşa edilmiş tabyaların çoğunun birbirleriyle irtibatı yoktu.[8]

1. 19. Yüzyılın İlk Üç Türk-Rus Savaşı'nda Kars Kuşatması

19. yüzyıl içerisinde dört kere karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti ile Rusya İmparatorluğu arasında Doğu Anadolu toprakları savaş meydanına döndü. Kars da bu savaşların Anadolu coğrafyasındaki düğüm noktası oldu. Bu düğümü çözmek için Anadolu içlerine ilerleyen Rusların Kars'a karşı ilk askeri harekâtı 1807 yılında gerçekleşti. 1806-1812 Türk-Rus savaşında Rus ordusu 1807 yılı Mart ayında Gümrü'den hareket ederek Arpaçay'ı geçti ve Kars yolu üzerindeki Şüregel'de konuşlanmış Türk müfrezesini imha etti. Ardından Kars'a yürüyüşe devam eden Rus birlikleri kaleye Karadağ üzerinden saldırmayı uygun gördü. 6 Nisan günü saldırı başladı. Rus birlikleri Karadağ tepesindeki öncü Türk müfrezesini püskürterek

5 "Şturm Karsa. 23 İyunya-5 İyulya 1828 goda", s. 2.

6 Asya Setinay Karagül, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 5.

7 Osman Ülkü, "Kars ve Ardahan Tabyaları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2005, s. 422; "Kars", *Voyennaya entsiklopediya*, S.-Peterburg 1913, T. 12, s. 417.

8 Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 273.

onun sırtından Bayrampaşa varoşuna indi ve buradaki müfrezeyi imha etti. Fakat sonrasında taarruzu devam ettirme cesareti gösteremeyen Ruslar 7 Nisan'da geri çekildiler.[9]

1828-1829 Türk-Rus savaşında Haziran 1828'de Rus ordularının Kars'a yürüyüşü Gümrü (Aleksandropol)'den başladı.[10] Bu harekatta General Yaver İvan Paskeviç'in emrindeki Kafkas ordusunda 1855 yılında Kars'ı bir kez daha kuşatacak ordulara komutanlık edecek General Nikolay Muravyev de bulunmaktaydı. Bu savaşta Anadolu'ya sevk edilen Rus ordusunun mevcudu 12.000 kişiydi.[11] 26 Haziran 1828'de Türk sınırını geçen Rus kolordusu Kars'ı doğu ve güneyden çevreleyen tepeler üzerinden ilerledi. 30 Haziran'da Azat köyünde konuşlandı. Kars Kalesi'nin 6 km güneyindeki bu mevkii Kağızman'a giden yolu tutmaktaydı. Paskeviç burada, Kars'a batısındaki şehre ve kaleye hakim tepelerden hücuma karar verdi. Bu çerçevede 1 Temmuz'da Kars kalesine güneybatı istikametinden taarruz hareketi başlatıldı. 5 Temmuz gecesi bir taraftan Karadağ'a ve kalenin kuzey kısmına nümayiş taarruzları düzenlendi, diğer taraftan da asıl hücuma geçildi. Tüm yönlerden kuşatma altına alınan kale aynı gün teslim alındı.[12] 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Ruslar, Ahıska ve Ahılkelek hariç Kars ile birlikte Doğu Anadolu'da ele geçirdikleri tüm yerleri Osmanlı Devleti'ne iade ettiler.

1853 yılında başlayan yüzyılın üçüncü Türk-Rus Savaşı'nda 1855 yılına kadar Kars için ciddi bir Rus tehdidi oluşmadı. 1855 baharına doğru Türk-Rus savaşı Kars üzerinde yoğunlaşmaya başladı. 1855 Mayıs'ına gelindiğinde Türk ordusunun mevcudu bu yıl gerçekleşen savaşlar, hastalıklar ve firarlarla önemli ölçüde azaldı.[13] Bu arada Kars garnizonu 15.000 düzenli, 9.000 düzensiz birlikten oluşmaktaydı.[14] Rusların Kars ve Erzurum harekâtı için hazırladığı Aleksandropol

9 P. İ. Averyanov, "Kars", *Voyennaya entsiklopediya*, Tom 12, Peterburg 1913, s. 412; A. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiyey 1806-1812 gg*., Tom 1: 1806-1807 gg., S. Peterburg 1885, s. 310.

10 "Kratkiy oçerk dvuhvekovoy borbı russkih na Kavkaze", *Boyevıye podvigi kavkazskih voysk. Albom kartinnoy gallerei Kavkazskago Voyenno-İstoriçeskago Muzeya s opisaniyem zameçatelnıh sobıtiy, naibolee vıdayuşihsya srajeniy i otdelnıh geroyskih podvigov za vremya dvuhvekovoy borbı russkih na Kavkaze*, Sost. B. S. Esadze, Tiflis 1899, s. 14.

11 Rus ordusunun mevcudu hakkında ayrıca bk. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Ankara 2021, s. 150.

12 Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, Rusya'nın Kafkasya Siyaseti. General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831), s. 148; "Şturm Karsa. 23 İyunya-5 İyulya 1828 goda", s. 1-5.

13 . "Şturm i sdaça kreposti Karsa 16-go noyabrya 1855 goda", *Boyevıye podvigi kavkazskih voysk. Albom kartinnoy gallerei Kavkazskago Voyenno-İstoriçeskago Muzeya s opisaniyem zameçatelnıh sobıtiy, naibolee vıdayuşihsya srajeniy i otdelnıh geroyskih podvigov za vremya dvuhvekovoy borbı russkih na Kavkaze*, Sost. B. S. Esadze, Tiflis 1899, s. 1.

14 Bk. Virginia H. Aksan, Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870, çev. Gül Çağalı Güven, 3. bs. İstanbul 2017, s. 506.

müfrezesi ise 16.000 piyade, 5.000 süvari ve 1.000 topçudan oluşmaktaydı.[15] 1855'te Rusların Kars'a yönelik stratejisi abluka yöntemi üzerinden şekillendirilmişti.[16] Bu çerçevede 1855 Haziran ayı başlarında Kafkasya Kolordusu harekâta başladı. Haziran ortalarından itibaren Kars kuşatma altına alındı. Bu süreçte Kars garnizonu, tabyalara yönelik Rus hücumlarını başarıyla püskürtmüşse de yardım alınamaması ve ablukadan dolayı açlık ve salgın hastalıkların dayanılmaz duruma gelmesi sebepleriyle 28 Kasım'da kaleyi Ruslara teslim etmek zorunda kaldı.[17] Savaş sonunda imzalanan Paris Barış Antlaşmasıyla Kars Ruslardan bir kez daha geri alındı.

2. 93 Harbi ve Son Kars Kuşatması

1853-1856 savaşında harap olan kale, Rus tehlikesinin yeniden belirmesi üzerine 1860'lı yılların sonlarından itibaren yeniden tamir ve tahkim edildi.[18] Yapılan güçlendirme çalışmaları kapsamında Kars Çayı'nın sağ kıyısındaki Karadağ tepeleri üzerinde Karadağ tabya inşa edildi. Nehrin sol yanındaki Çakmak tepelerine Williams Paşa (veya İngiliz) ile Teesdale (Muhlis veya Bluhm Paşa) tabyaları inşa edildi. Karadağ ve Çakmak tepelerindeki bu tabyalar doğu tarafını kontrol altında tutuyordu.[19] Bu haliyle 93 Harbi'nde Kars, Rusların karşısına nehrin sol tarafında bulunan Çorak tepeleri üzerindeki güçlü Thomson, Laz, Muhlis Paşa, Bluhm Paşa, Veli Paşa tabyaları; sağ tarafta ise İç Kale ve Karadağ ile Arap tabyalarıyla çıkacaktı. Böylece kale küçüklü büyüklü istihkâmlar bütününün oluşturduğu devasa bir müstahkem mevki halini almıştı.

Rus Kafkas Kolordusunun mevcudu 12 Nisan 1877'de 160.000 askerdi. Ordu 456 sahra ve 148 kuşatma topuyla donatılmış durumdaydı. Türk ordusuna karşı fiilen cepheye sürülecek asker sayısı, seyyar tabur bünyesinde oluşturulan 70.000 piyade ve süvari ile 232 sahra topu şeklindeydi.[20] Bununla birlikte Kars cihetinde Rus ordularının mevcudu yaklaşık 40.000 asker civarında hesaplanacaktı.[21] Kafkas Ordusunun başında Kafkasya Naibi ve Başkomutan unvanlarıyla İmparator'un kardeşi Büyük Knez (Grandük) Mihail Nikolayeviç Romanov bulunurken, sahra ordusunun komutası Ermeni asıllı General Yaver Loris-Melikov'a verilmişti.[22] Bu

15 "Şturm i sdaça kreposti Karsa 16-go noyabrya 1855 goda", s. 1-2.

16 William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 84-85.

17 "Şturm i sdaça kreposti Karsa 16-go noyabrya 1855 goda", s. 3-5; Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi", s. 128-143; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 280-285.

18 Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", s. 202.

19 William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 133.

20 A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, s. 437.

21 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri", *Turkish Studies* 12/26 (2017), s. 296.

22 William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 111.

hareket ordusunun bünyesindeki Ahıska müfrezesi Tümgeneral Devel, Erivan müfrezesi ise Tümgeneral Tergukasov komutasındaydı.[23]

Anadolu Harp Ordusu (4. Ordu) ise 57-58.000 civarı askerden ibaretti. Bunların bir kısmının iç hizmetlerde kullanılması, bir kısmının ise Tuna Cephesi'ne takviye olarak gönderilmesi üzerine bu sayı 48.000'e kadar gerilemişti. Bu ordunun başkomutanlığına Müşir Ahmet Muhtar Paşa, atanmıştı.24 Kars kumandanı ise Ferik Hüseyin Hami Paşa idi. Buradaki kolordunun Mart 1877'teki mevcudu 16.585 olarak kayıtlara geçmişti.[25]

Sayısal eşitsizliğin yanı sıra Türk ordusunda eksikliklerin ve ihtiyaçların giderilme kabiliyeti de çok düşüktü. Tabyalar, kuvvetli bir tablo ortaya koysa da önemli güvenlik eksikliklerine sahipti.[26] Anadolu cephesinde rakamlar ve vaziyet bu şekildeyken Türkler, Rus ordusunu olduğundan daha güçlü sanıyordu.[27] Ruslar ise Türk merkez ordusunun ne derece güçsüz durumda olduğunu tahmin edemediğinden ondan haddinden fazla çekinmekteydi.[28] Diğer taraftan savaşın başında Rus tarafının bir savaş planına sahip olmasına karşın Türk tarafında böyle bir planın henüz mevcut olmaması her iki ordu arasındaki en önemli farklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[29] Bununla birlikte 93 Harbi'nde iki kere Kars'ı muhasara altına alacak olan Rusların ilk Kars harekâtı, planlama açısından oldukça zayıftı ve sonrasında ciddi eleştirilere maruz kalacaktı.

23 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., S.-Peterburg 1884, s. 3.

24 Rauf Atakan, *Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri Yönü ve Türk Askerinin Kahramanlığı)*, Ankara 1984, s. 39; Asya Setinay Karagül, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci", s. 34; Şadi Sükan, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı, C. II, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 219; A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, s. 438.

25 Şadi Sükan, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı, s. 219. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine göre ise Kars merkezi dışındaki bazı birlikler, aşiret süvarileri ve diğer gönüllülerle birlikte Kars'taki asker mevcudu 27.488'di. Bk. Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 286. Ayrıca bk. Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri", s. 293.

26 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, S.-Peterburg 1885, s. 58, 267-268.

27 Anadolu cephesinde Türk komuta kademesinin en büyük eksikliği düşman hakkında bilgi toplayacak sayıda süvarisinin olmamasıydı. Bu yetersizlik, Anadolu Harp Ordusu'ndan sayıca bir miktar üstün durumdaki düşman ordularının 100.000 civarında bir mevcuda sahip olduğu yanılgısına yol açmıştı. Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, çev. Sebahattin Şenol, Muhammet Şeviker, İstanbul 2018, s. 525.

28 *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, S.-Peterburg 1904, Tom I, s. 219-220.

29 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 58, 267-268.

a) Birinci Kars Muhasarası (5 Haziran-8 Temmuz 1877)

19. yüzyılda yaşanan diğer Türk-Rus savaşlarında olduğu gibi Kars, yüzyılın bu son savaşında da Rusların Anadolu cephesindeki esas ve zaruri hedeflerinden birisiydi. Buna bağlı olarak harp ilanıyla birlikte 24-25 Nisan 1877'de General Loris Melikov idaresindeki Rus Kafkas Ordusu Arpaçay'dan sınırı geçerek Ahılkelek-Ardahan, Kars-Subatan ve Iğdır-Doğubayazıt istikametleri şeklinde üç koldan ilerlemeye başladı.[30] Böylece 93 Harbi'nin Kafkas/Anadolu cephesi açılmış oldu.

27 Nisan'da Loris Melikov komutasındaki Rus kuvvetleri Gümrü'den Kars'a kuzey istikametinden gelen yolun üzerindeki Kurudere (Kürekdere/Kurakdere) ile Peldirvan (Paldırvan, Duraklı) arasında kamp kurmuştu.[31] Buradan iki kol halinde batıya ilerleyiş gelecekteki harekatta cephe gerisi ulaşım yollarını korumak ve aynı zamanda Kars'ı gözetim altında tutmak amacını taşıyan strateji çerçevesinde gerçekleştirildi. Böylece 28 Nisan'da Tümgeneral Geyman (Heimann) komutasındaki sağ kol Kürekdere mevkiinden Kars'ın 16 km kuzeydoğusundaki Yeniköy ve Zaim mevkilerine, Tuğgeneral Knez Çavçavadze komutasındaki sol kol ise Kars'ın yaklaşık 10 km güneydoğusunda Kars ve tahkimatlarını gözetlemeye imkân tanıyan Büyük-Küçük Yahni tepelerinin batı eteklerindeki Vizinköy ve Kaloköy (Derecik)'e sevk edildi.[32]

Nisan sonunda Yeniköy'de konuşlanmış olan Rus ordusu biran evvel iki koldan Kars'ın çevrelenmesi ve muhasaranın başlatılması yönündeki planı uygulama konusunda kararlıydı. Bunun için Mayıs ayı boyunca Kars etrafında, bilhassa da batıdaki Çorak ve Çakmak tepeleri ile doğudaki Karadağ mevkilerine karşı münferit keşif hareketleri gerçekleştirildi. Mayıs sonuna doğru General Geyman, Kars'ı doğu ve güneyden dolanarak kalenin batısında güçlü bir mevzii bulmak, böylece Kars-Erzurum yolunu tutarak Soğanlıdağ'dan gelebilecek Türk birliklerinin saldırısını engellemek ve kale ile Muhtar Paşa'nın ordusu arasındaki ulaşımı kesmekle görevlendirildi.[33] Nitekim 1 Haziran'da bunun için uygun bir konum olarak gördüğü Bozkale ve onun güneybatısındaki Kogalı[34] ile Hapanlı civarına kamp kurdu. Daha sonra batıdan Kars'a yönelecek esas harekât hattından kopukluğu sebebiyle kendisine dayanak noktası oluşturamayacağı için birliklerinin bir kısmını burada bırakıp, Kogalı'dan Aravartan (Karaçoban)'a

30 Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı Zaman Dizini*, Ankara 2004, s. 22.

31 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 18-19.

32 *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, S.-Peterburg 1904, Tom I, s. 124; S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 41.

33 *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom I, s. 225.

34 Hapanlı-Bozkale arasındaki mevkide bulunmaktaydı.

geçti. Böylece kuzeydoğuda Mezra ve batı-kuzeybatı istikametindeki Aravartan'da birliklerini konuşlandırdı. Bu sırada General Tergukasov komutasındaki Erivan müfrezesi ise Muhtar Paşa'nın dikkatini üzerine çekmek için Eleşkirt vadisinde nümayiş ilerleyişinde bulunmaktaydı.[35]

Tümgeneral Geyman'ın Kars'ı batıdan çevreleme hareketine paralel şekilde General Devel de 30 Mayıs-3 Haziran tarihlerinde kuzeydoğu tarafından abluka hattının belirlenmesi için keşif faaliyetlerinde bulundu. Bu kapsamda Muhlis, Arap ve Karadağ tabyaları gözetlendi. Türkler ise buna karşı ciddi bir müdahalede bulunmadı. 3 Haziran'da Devel, Kars'ın kuzeybatısındaki Samovat (Yücelen)'tan şehrin kuzeydoğusundaki Mezra arasında abluka hattını oluşturdu.[36]

Kars muhasarası için hazırlıklar sürerken arka planda Rus birlikleri muhasaranın başlatılacağı Haziran ayına kadar geçen sürede 30 Nisan'da Bayazıt'ı, 6 Mayıs'ta Kağızman'ı, 7 Mayıs'ta Diyadin ve Üçkilise'yi, 16-17 Mayıs'ta Ardahan'ı, 20 Mayıs'ta Karakilise (Ağrı) ve Karaköse'yi, 30 Mayıs'ta Benliahmet'i, 2 Haziran'da Oltu'yu ele geçirmeyi başardı.[37] Bu sırada Nisan ayında Rus birliklerin Arpaçay'dan sınırı geçip batı istikametinde ilerlemesi üzerine Muhtar Paşa, Kars'taki birliklerinin 5.000 kadarını alarak buradan ayrılmış ve Erzurum yolu üzerinde Kars'a 64 km uzaklıktaki Soğanlıdağ silsilesine çekilip, burada mevzi almıştı.[38] Kars garnizonunda ise en az 15.000 asker bırakmıştı.[39]

Mayıs ayı ortalarına doğru Türk hareket ordusunun merkezi Zivin (Zvin, Süngütaş), sol kanadı Oltu ve Penek (Şenkaya) ve sağ kanadı Eleşkirt'teydi. Bu haliyle ordu yaklaşık 20.000 kişi civarındaydı ve 28 topa sahipti. Cephe gerisinde Köprüköy, Hasankale ve Erzurum'da ihtiyat kuvvetleri bulundurulmaktaydı. İhtiyat kuvvetlerinin toplamı 5.500 kişi ve 15 top şeklindeydi. Suriye taburları da bunlara eklenince hareket ordusu toplamda 30.500 asker ve 43 top mevcuduna ulaşmaktaydı. Bunlara 5.000 asker mevcutlu Van müfrezesi de eklenebilirdi. Böylece Kars ve Erzurum garnizonları hariç sayı 35.000 civarında asker ve 52 top şeklinde hesaplanmaktaydı. Rus ordusundaki durum ise şu şekildeydi: Sağ kanat Ardahan'da Komarov komutasında 6.000 asker ve 16 top, merkez Kars önünde 31.000 asker ve 112 top, sol kanat Tergukasov komutasındaki Erivan müfrezesi

35 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 120-125.

36 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 124-125.

37 Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı Zaman Dizini*, s. 24-31.

38 Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı Zaman Dizini*, s. 23; William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 116.

39 Askeri tarihçi General Vladimir İ. Gippius, Muhtar Paşa'nın 5.000 kişiyle Kars'tan ayrılması sonrası kale ve şehrin müdafaasında kimilerine göre 15.000 kimilerine göre 17.400 asker kaldığı görüşüne karşın yaptığı hesaplamayla bu sayının 25.000 civarında olması gerektiğini ileri sürmüştür. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 105-106.

7.500 asker ve 30 topa sahipti. Bu haliyle Rus hareket ordusunun toplam mevcudu 44.500 asker ve 158 top şeklindeydi. Ardahan-Zaim-Surb Ovanes stratejik cephe hattı 213 km civarıydı.[40]

Haziran'ın ilk haftasına gelindiğinde artık Kars muhasarasının başlatılması için şartların oluştuğu fikri hakimdi. Kars Kalesi'nin nasıl ele geçirileceğine dair düzenli muhasara, bombardıman, abluka, hücum ve ani saldırı şeklinde birkaç alternatif yöntem söz konusuydu. Yapılan değerlendirmede bazı tabyaların hücuma karşı yeterli güvenlik tedbirine sahip olmaması ve tabya grupları arasında iletişimin zayıflığı göz önünde bulundurularak Kars'ın hücum yöntemiyle ele geçirilmesine karar verildi. Hücum için Karadağ, Arap, Muhlis Paşa tabyaları ve şehir hedef seçildi. 8 Haziran'da Başkomutan, önden tabyalara ve şehre kısa süreli bombardımanla Kars'a taarruzun başlatılması emrini verdi. Hazırlanan planın son haline göre havanın kararmasıyla bataryalar kurulacak, şafak vakti bunlar doldurulacak, sabah saat 7-8'den itibaren bombardıman başlatılacak, gündüz saat 2'de de genel hücuma geçilecekti. Bataryaların dağılımı Karadağ, Arap ve Muhlis tabyalarıyla şehre karşı yeniden taksim edilirken Tümgeneral Geyman da muhasara bataryalarının ateşleri eşliğinde birliklerini kaleye taşımak ve top atışlarıyla onları hücuma geçirmekle görevlendirildi.[41]

14 Haziran günü hava koşulları oldukça kötü olduğu halde akşam 7'de hazırlıklar başladı. Saat 9 itibarıyla da Devel komutasındaki birlikler konuşlandırıldı. Birlikler iki saat gecikmeli olarak ancak akşam saat 10'da harekete geçirildi. Karanlık, hava koşullarının elverişsizliği ve arazinin yoldan yoksun oluşu sebepleriyle birlikler oldukça yavaş hareket edebilmekteydi. İlerleyen saatlerde her şey birbirine karışmaya başladı. Birliklerin yerlerini şaşırması ve bataryaların belirlenen yerlere yerleştirilememesiyle kaos büyüdü. Bunun üzerine hücum iptal edildi ve birliklere bataryaların inşasına başlanmasını gizleyerek geri çekilme emri verildi. Türkler ise bu geri çekilişten istifade etmeyip, saldırı fırsatını kaçırdılar. Plana uygun ilerleyişin gerçekleştirilememesinde bölgenin iyi tanınmaması, hareket düzeninin yanlış belirlenişi, bataryaların kurulumu ve hücumun yönetilmesi gibi tüm işlerin tek bir kişinin (Devel) üzerine verilmesi, karanlık ve hava koşullarının elverişsizliği, asker sayısının yetersizliği gibi sebepler önemli rol oynamıştı.[42]

Hücum planının uygulanışındaki başarısızlığın ardından muhasara bataryalarının peyderpey konuşlandırılmasına ve birliklerin her an hücuma hazır vaziyette hazır bulundurulmasına karar verilirken bir yandan da Arap, Karadağ ve Muhlis tabyalarına karşı amaçsız bir şekilde bombardımana devam edildi.[43]

40 *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom I, s. 222-223.

41 V. Gippius, *Osad*ı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk, s. 140-144, 162-165.

42 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 165-169, 170-171.

43 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 179, 181, 191.

Kars muhasarasında vaziyet böyleyken Muhtar Paşa'nın bertaraf edilmesi için Tümgeneral Geyman emrindeki Aravartan müfrezesi de Soğanlı'ya sevk edilmişti.[44] Rus birlikleri yürüttükleri harekatlar çerçevesinde sırasıyla 16-21 Haziran Dramdağı ve Halyas ile 25-30 Haziran Zivin muharebelerinde Türk ordusuyla karşı karşıya geldi. Bunlardan Rusların Zivin'de aldığı mağlubiyet birinci Kars muhasarasındaki kırılma noktası oldu. Bu mağlubiyetin akabinde Muhtar Paşa'nın geri çekilmeye başlayan Rus birliklerinin peşi sıra Kars'a ilerlemesi, Kars muhasarasının sürdürülmesini imkânsız hale getirdi. Böylece 4 Temmuz'da muhasaranın kaldırılmasına karar verildi.[45] Bataryaların sökümü 9 Temmuz'a kadar sürdü. 10 Temmuz'da Mezra'daki kamp tamamen kaldırıldı ve askeri düzende buradan çıkıldı.[46]

Hücumlara karşı zafiyeti olan tabyalar Hafız Paşa ve Kanlı iken, Karadağ-Arap tabyaları tarafından hücuma geçilmesi, buna karşın böyle bir hücum için asker sayısının ve rezervlerin kısıtlı olması, hücum edilecek tabyalara öncesinde ateş açılarak saldırının nereden beklenmesi gerektiğinin Türk tarafına belli edilmesi, bataryaların belli bir plan-program çerçevesinde kullanılmaması birinci muhasaranın başarısızlığında rol oynayan başlıca etkenler olarak zikredilmektedir.[47]

44 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 179-181.

45 Yerel halkın desteğini kaybetmemek ve onların cesaretlenip Türk ordusuyla işbirliğine girişmelerini önlemek gayesiyle geri çekilişi maskelenmek için son güne kadar bombardıman sürdürüldü. S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy Armenii 1877-1878 gg*., S.-Peterburg 1884, s. 196.

46 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 252, 255.

47 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 114-118, 141-142, 152-153, 275-278.

Tablo 1: Birinci Kars Muhasarasında Rus Bataryaları[48]

No	Top sayısı / cinsi	Hedef	Hedefe mesafesi (km)[49]	Not
1	24 funtluk 4 top	Muhlis	6.35	10-11 Haziran gecesi kuruldu, 13 Haziran'da kaldırıldı.
2	24 funtluk 2 top	Arap Muhlis	5.97 6.18	10 Haziran'da kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
3	24 funtluk 2 top	Arap	5.97	10 Haziran'da kuruldu. 24-25 Haziran gecesi kaldırıldı.
4	24 funtluk 2 top	Arap	5.97	10 Haziran'da kuruldu. 20-21 Haziran'da kaldırıldı.
5	24 funtluk 4 top	Muhlis	5.55	11-12 Haziran gecesi kuruldu. Ertesi gece kaldırıldı.
6	24 funtluk 4 top	Arap	4.90	16-17 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da kaldırıldı.
7	24 funtluk 4 top	Arap	4.90	16-17 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da kaldırıldı.
8	6 inçlik (дюйм) 4 havan topu	Arap	4.37	17-18 Haziran gecesi kuruldu. 23-24 Haziran'da kaldırıldı.
9	24 funtluk 4 top	Arap	4.58	17-18 Haziran gecesi kuruldu. 23-24 Haziran'da kaldırıldı.
10	24 funtluk 4 top	Arap	4.80	17-18 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da kaldırıldı.
11	6 inçlik 4 havan topu, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	4.16	19-20 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. 27-28 Haziran'da kaldırıldı.
12	24 funtluk 4 top	Karadağ	4.69	19-20 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da kaldırıldı.
13	6 inçlik 4 havan topu, sonrasında 24 funtluk 4 top	Muhlis	4.16	19-20 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
14	9 funtluk 4 top	Muhlis	4.16	21-22 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
15	9 funtluk 4 top	Karadağ	4.05	21-22 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da kaldırıldı.
16	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Karadağ	3.52	22-23 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.

48 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 261-262.

49 Mesafeler sajen-kilometre hesabıyla yazılmıştır. Rakamların küsuratız halleri verilmiştir. 1 sajen 2,13 metreye denk gelmektedir.

17	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.52	21-22 Haziran gecesi kuruldu. 23-24 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
18	6 inçlik 4 havan topu	Karadağ	3.41	23-24 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
19	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.09	23-24 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
20	9 funtluk 4 top	Arap	3.09	23-24 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
21	9 funtluk 4 top Sonrasında 6 inçlik 4 havan topu	Karadağ Şehir	3.20 4.69	23-24 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
22	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.20	24-25 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
23	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.20	24-25 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
24	9 funtluk 4 top, sonrasında 6 inçlik 4 havan topu,	Arap Şehir	3.20 5.12	24-25 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
25	24 funtluk 4 top	Muhlis Şehir	3.31 5.12	24-25 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
26	9 funtluk 4 top	Muhlis Savunma (контр-апроши)	3.31 3.09	24-25 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
27	9 funtluk 4 top	Hücum/çıkışlara karşı	–	26-27 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.

b) İki Muhasara Arası Süreç

25-30 Haziran Zivin Muharebesi mağlubiyetinin ardından Kars muhasarasını kaldırıp, genel ricata geçen Rus birlikleri hiçbir zayiat vermeden ve herhangi bir kritik duruma düşmeden geri çekilişini tamamlamıştı. Bu başarının ardında yatan ise Anadolu Harp Ordusu'nun eylemsizliğiydi. Nitekim gerçekten de Kars garnizonu ne Rus birliklerinin ulaşım yollarını tehdit altına almış ne de ani bir çıkışa cesaret edip büyük ağırlıklarla geri çekilmekte olan düşmanı zor durumda bırakmıştı.

Bu süreçte dikkat çeken bir başka husus, Rus birliklerini takibe alan Muhtar Paşa'nın Kars'ın abluka altından kurtarılması sonrası için bir planının olmamasıydı. Öyle ki Muhtar Paşa tarafından komutanlar arasında düzenlenen istişare toplantısında Kars'ın kurtarılması sonrasında "duruma göre hareket edilmesi" kararı alınmıştı.[50] Dolayısıyla planların bir sonraki adıma veya olası senaryolara dair bir öngörü içermediği ve "göç yolda düzülür" anlayışıyla hareket edildiği görülmektedir.

1877 yılının yaz aylarında iki taraf arasında ufak çaplı çatışmalar haricinde herhangi bir ciddi muhabere yaşanmadı. Ordunun eksikliklerini göz önünde bulundurarak Ruslara karşı büyük bir hücuma kalkışmaya cesaret edemeyen Ahmet Muhtar Paşa için tek seçenek savunma stratejisi oluşturmaktı. Bu stratejinin iki ayağı vardı. Biri, Loris Melikov'un muhtemel taarruzuna karşı koyacak kuvvetli bir mevziiyi tahkim etmekti. Söz konusu müdafaa mevzileri için Alacadağ'ın güneyden Aras, kuzeyden Kars Çayı, doğudan Arpa Çayı ile çevrilmiş kısmı seçildi. Bu haliyle Alaca Dağların kuzey yamaçları boyunca mevzilenen Ahmet Muhtar Paşa'nın ordusunun sol cenahı kaleye dayanırken sağ cenahı Arpaçay nehri üzerinde Rusların Ani'deki sol kanadına kadar uzanmaktaydı.[51] Savunma stratejisinin diğer ayağı ise Aras vadisinde Tergukasov'un birliklerini tehdit etmek suretiyle Kars civarından Erivan cephesine kadar olan bölgedeki ana Rus ordusundan gelecek takviyeyi oyalamaktı.[52]

Ağustos ayı itibarıyla vuku bulan askerî harekât ve stratejik gelişmeler, Ekim ayı ortalarında icra edilecek olan ikinci Kars muhasarasına giden süreçte önemli birer safha teşkil etmiştir. Ağustos-Eylül ayları boyunca çeşitli birliklerin katılımıyla güçlendirilen Kafkas Kolordusu, Ağustos ayından itibaren keşif hareketlerine tekrar başlamıştı. Buna bağlı olarak Ağustos ayı boyunca Gedikler, Peldirvan (Duraklı), Perkit (Parget/Çatma) civarında çarpışmalar yaşandı. 18 Ağustos günü Ruslar şiddetli bombardımanla Yahniler tepesine hücuma geçtiler. Fakat Türk kuvvetlerinin gösterdiği ciddi mukavemet karşısında başarısız oldular. Ardından 25 Ağustos'ta Kars'ın doğusundaki Gedikler (Kızıltepe) mevkiinde Birinci Yahniler Muharebesi'nin devamı niteliğinde olan bir muharebe daha gerçekleşti. Yahnilerde kazanılan zaferin devamını getirmek için Ahmet Muhtar Paşa düzenlediği ani hücumla Gedikler'de mevzilenen Rus birliklerini dağıtmayı başardı.[53] Bu başarının ardından Muhtar Paşa'nın savaşı Rus toprağına taşıma ve Rusları Gümrü'de sıkıştırıp, onları oradan atma fırsatını değerlendirmemesi eleştirilebilir bir stratejik tercih olmuştur. Hatta bu fırsatın değerlendirilmemesi, yaklaşık iki ay sonra ordusunun topyekûn imhasına yol açacak sürecin de başlangıcı olarak görülebilmektedir.[54]

50 Mehmet Arif, *93 Osmanlı-Rus Harbi ve Başımıza Gelenler*, s. 176-177, 181-183.

51 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 526-527.

52 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2011, s. 99-100.

53 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 100-106.

54 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 528.

Eylül ayına gelindiğinde Ruslar, Evliya (Avliyar)[55] ve Vezin Köy istikametinde ilerlemek ve bu suretle Osmanlı ordusunun Kars ile irtibatını kesmek amacıyla ikinci kez Yahniler tepesini hedef aldı. Küçük Yahni, Büyük Yahni ve Subatan ile Kızıl Tepe'ye karşı üç koldan taarruza geçen Rus birlikleri 2-3 Ekim'de cereyan eden muharebede geri püskürtüldü.[56] Fakat bu zaferin ardından yaşanan gelişmeler savaşta dengeleri tersi yönde değiştirmeye başladı. Öyle ki Ahmet Muhtar Paşa elindeki imkânlara güvenmediği için Rusları takip etmek yerine 8-9 Ekim gecesi Büyük Yahni, Kızıl Tepe ve Üç Tepe'yi terk ederek birlikleriyle güneydeki Alacadağ istikametine çekildi[57] ve Vezinköy (Ölçülü), Avliar (Evliya Tepe) ve Alaca Dağ tepelerindeki tahkimli mevkilerde konuşlandı.[58] Bu, savaşın ve Kars'ın kaderini etkileyecek kritik bir hataydı. Muhtar Paşa'nın Büyük Yahni'yi boşaltıp, Alacadağ'a çekilmesi, muharebe sonrası yeni bir saldırı planı hazırlığına girişmiş olan Ruslar için de beklenmedik bir gelişme ve büyük bir stratejik hataydı. Nitekim Muhtar Paşa böylelikle Ruslara Subatan, Hacıveli, Yahniler ve Kızıltepe'yi ele geçirme imkânı sağlarken kendisinin Kars ile irtibatını zora sokmuş, çekildiği yeni mevziisi için kilit niteliğindeki Evliyalar'ı da Rusların erişimine açmıştı. Öyle ki Alacadağ muharebesinde Rus birlikleri Evliya'yı ele geçirecekti.[59] 10 Ekim'de Büyük Yahni Tepesi'ni ele geçiren Ruslar burada istihkâm kurup, taarruz hareketine hazırlanmaya başlayınca Ahmet Muhtar Paşa, yaptığı hatayı telefi için burayı yeniden ele geçirmeye çalışmışsa da bunda başarısız oldu.[60] Böylece bu hatanın sonuçlarıyla yüzleşilecek safhaya geçilmiş oldu.

20 km üzeri bir cephe hattına sahip Alacadağ'da mevzilenen Türk birliklerini bozguna uğratarak onun Kars'la bağlantısını kesmek amacıyla harekete geçen Rus birlikleri 12-13 Ekim gecesi Alacadağ'ı kuzey ve doğudan çevreleyerek kuşatma altına aldı. Ardından bu kuşatma çemberini daraltıp 14 Ekim'de Evliya ve Vezin Köy'e yönelik genel bir taarruzu başlattı.[61] Alacadağ mevkiinde Rus ordusu sayı itibari ile Türk ordusunun iki katı fazla ve her türlü silah ve mühimmat bakımından da oldukça üstün durumdaydı.[62] Rus kuvvetleri karşısında ağır bir

55 Güneyden Alacadağ, batıdan Vezin köy, doğudan Subatan, kuzeyden Kürekdere'nin arasında kalmaktadır. Kuzeybatısında Büyük-Küçük Yahni tepeleri yer almaktadır.

56 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 126; Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 530.

57 Muhtar Paşa sadece sağ kanadın önündeki küçük bir ileri karakolu Küçük Yahni'de bırakmıştı. Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 531.

58 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 130; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 288-289; Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 531.

59 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 339-340, 345.

60 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 132.

61 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 132-133; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 342.

62 Bk. A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, s.

yenilgiye uğrayan Muhtar Paşa'nın ordusu düzenli birliklerinin yarısını kaybetti. Kurtulanların bir kısmı güneye Kağızman'a, 10.0000 kadarı da Kars'a ulaştı.[63]

Alacadağ muharebesinde uğranılan hezimet sonrasında Erzurum istikametine çekilip burada mevzilenen Ahmet Muhtar Paşa'nın ordusu ile onun üzerine sevk edilen Tümgeneral Geyman komutasındaki Rus birlikleri 4 Kasım günü Erzurum'un 11 km kuzeydoğusundaki Deveboynu tepeliklerinde karşı karşıya geldi. Muharebede de Muhtar Paşa bir kez daha birliklerini bırakarak yeni müfreze oluşturmak gerekçesiyle Bayburt'a gitti.[64] Bu muharebe de Türk kuvvetlerinin mağlubiyetiyle sonuçlandı.[65] Bunun ardından Erzurum'u muhasara altına alan Rus birlikleri 9 Kasım'da geri püskürtüldü.

c) İkinci Kars Muhasarası (16 Ekim-18 Kasım 1877)

Alacadağ zaferi ardından Rus ordusu Soğanlı ve Kars müfrezeleri şeklinde ikiye bölündü. Bunlardan Soğanlı müfrezesi Tümgeneral Geyman komutasında Muhtar Paşa'yı takiben Erzurum'a sevk edildi. Ordunun geri kalan kısmıyla Kars muhasarasının icrası için Tümgeneral Lazarev komutasındaki Kars müfrezesi oluşturuldu.[66]

Kars müfrezesinin toplam asker sayısı 28.000, top sayısı da 126 adetti.[67] Buna mukabil Kars garnizonundaki toplam asker sayısı kuşatmada görev alan General Kişmişev'in hesabına göre hasta ve yaralılar dışında 18.500 civarındaydı. Garnizonun sahip olduğu top sayısı da 303 adetti.[68] Dolayısıyla Kasım 1877'de ise

440; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 135; Francis Vinton Greene, *93 Harbi. T*üm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı, s. 531-537; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 342.

63 Bk. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 185-186; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 288-289; Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 531-537; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 139-140; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 348;

64 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 367.

65 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 540-541, 546; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 148, 151

66 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 389-390; Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 546; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 289.

67 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 372.

68 Rus kaynaklarına göre Kasım 1877'de Kars tabyalarının mevcudu şu şekildeydi: I) Muhlis Paşa tabyasında 900 piyade, 72 topçu, 24 top. II) İngiliz tabyasında 600 piyade, 28 topçu, 8 top. III) Bluhm Paşa tabyasında 300 piyade, 26 topçu, 7 top. IV) Veli Paşa tabyasında 800 piyade, 47 topçu, 18 top. V) Laz Tepesi'nde 900 piyade, 54 topçu, 16 top. VI) Tahmasp tabyalarında 900 piyade, 80 topçu, 26 top. VII) Dik (Tih) Tepesi'nde 400 piyade, 38 topçu, 10 top. VIII) Çim tabyasında 300 piyade, 24 topçu, 6 top. IX) Süvari tabyasında 500 yayan (*speşennıy*) süvari, 40 topçu, 12 top. X) Hafız Paşa tabyasında

Kars garnizonunun top bakımından Rus birlikleri karşısındaki üstünlüğü onun iki katından biraz daha fazlayken, asker sayısı olarak tam tersi bir tablo söz konusuydu.

Kars müfrezesinin ilk aşamadaki görevi abluka hattı oluşturarak Kars kalesi ve şehrin dışarıyla olan irtibatını tamamen kesmekti. Ordu 16 Ekim itibarıyla Kars'ı bir daire içine alarak kuşatma hareketine girişti.[69] 19 Ekim sabahı General Lazarev idaresindeki Kars müfrezesi birlikleri muhasara için belirlenen mevziilere harekete geçti. Bu çerçevede 21 Ekim'de Kolordu ve baş karargâhlar Dikme'ye taşınırken General Şatilov'un birlikleri doğudan Mezra-Vezin köy (Ölçülü)-Mağaracık (Ataköy), batıdan Berdik (Alçılı)-Çamurlu-Çalkavur (Doğankaya)70; General Roop'un birlikleri ise güneydoğudan kuzeybatıya Mağracık-Kogalı-Çalkavur istikametli abluka hatlarını oluşturdu.[71]

Hattın oluşturulmasına paralel şekilde güvenlik için abluka hattı ile Kars arasında kalan tüm köyler boşaltıldı.[72] Abluka hattının en zayıf kısmı kuzeybatı tarafıydı. Burada kaleye uzanan tepeler kale ile dışarısı arasında ulaşıma imkân tanıdığı için ablukayı zafiyete uğratabilmekteydi. 1855 ablukasında bu durum tecrübe edilmişti. Bu kısımdaki zafiyeti gidermek için de Samavat (Yücelen) ile Bozkale arasında birlikler güçlendirilmeye çalışıldı. Bu haliyle oluşturulan abluka hattı ve bunun için alınan önlemler ilk muhasaradakinden daha başarılı ve hedefe daha uygundu.[73]

400 piyade, 55 topçu, 18 top. XI) Kanlı tabyada 1.000 piyade, 48 topçu, 22 top. XII) Karadağ tabyasında 900 piyade, 50 topçu, 16 top. XIII) Arap tabyasında 900 piyade, 60 topçu, 23 top. İhtiyat birliği ise 4.450 piyade ve 6 toptan mürekkepti. Dağlık kısımda da 2.000'e yakın asker daha bulunmaktaydı. S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 447-448.

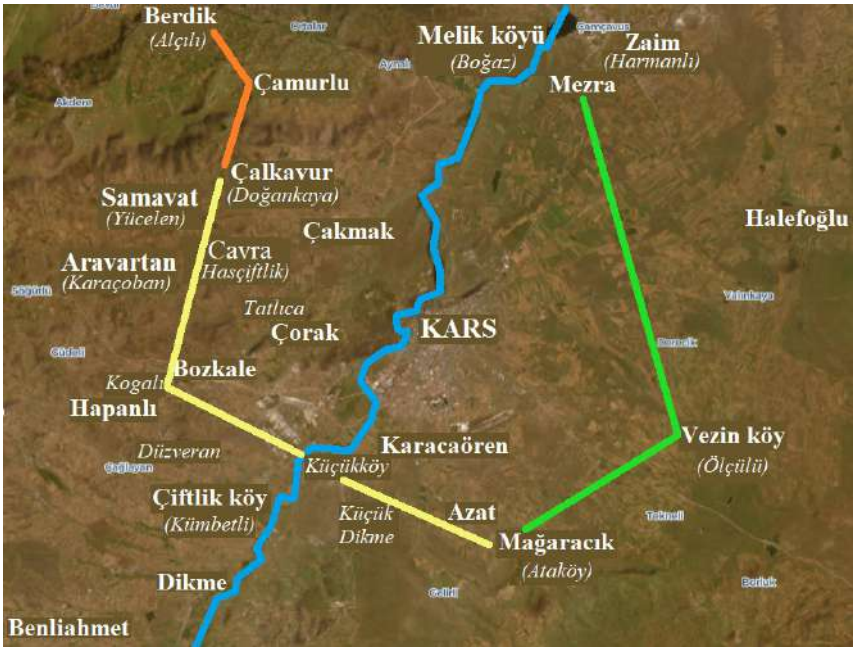
69 Nikolay İ. Speranski, *Bir Rus Subayının Kars Mektupları (1877-1878)*, çev. Erhan Karaoğlan, İstanbul 2023, s. 30; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 377.

70 Son iki yerleşimin isimleri Rusça Çalaur ve Çahmaur şeklinde zikredilmektedir.

71 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 395; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 373-374.

72 Bu köylerden bir tek Çalkavur köyü ancak Kars komutanından talimat alacaklarını belirterek emre karşı çıktı. Bunun neticesinde de cezalandırıldılar. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 376-377.

73 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 427-428. Abluka hattı sebebiyle Erzurum'da bulunan Muhtar Paşa ile Kars Kalesi komutanı Hüseyin Hami Paşa arasında irtibat kurulamadığı için haberleşmedeki bu olumsuzluk Kars müdafaasını olumsuz etkileyecekti. Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 166.

Harita 1: Ekim 1877 Kars abluka hattı[74]

Büyük Knez Mihail'in raporuna göre Kars'ın 6 aylık bir ablukayı kaldırabilecek erzak rezervine sahip oluşu, tahkimatların mükemmel şekilde silahla donatılmış olması ve kışın yaklaşıyor olması gibi şartlar Rusların Kars'ı hücumla alması seçeneğini zorunlu kılmaktaydı.[75] Bunun için ilk önce Karadağ ve Çakmak tepeleri seçilmiş, sonradan da sadece Karadağ tepelerinde karar kılınmıştı. Fakat Karadağ tahkimatları ile komşu Muhlis tabyanın oldukça şiddetli ateş gücüne sahip oluşu bu karardan dönülmesine sebep oldu. Diğer taraftan Karadağ tahkimatlarının erzakı şehirden, mühimmatı da iç kaleden temin ettiği, suya da Kars çayından ulaştığı bilinmekteydi. Dolayısıyla bu tahkimatların kaynağını kesmek için öncelikle şehrin ele geçirilmesi şarttı. Buna bağlı olarak kalenin teslime zorlanması için tüm gücün şehir tahkimatlarına karşı yönlendirilmesi ve buraların ele geçirilmesi gerekiyordu. Kars'ı güneydoğu tarafından koruma altına alan bu tahkimatlar; Süvari, üç ayrı tahkimat şeklinde Kanlı, Hafız Paşa ve bu son ikisi arasında yer alan Fevzi Bey tabyalarıydı. Bunların gerisinde birkaç tane daha batarya bulunmaktaydı. Şehir, Kars çayının solunda kalan Çim tabyası tarafından da korunmaktaydı.[76]

74 https://www.nisanyanyeradlari.com/ sitesinden alınan ekran görüntüsüyle oluşturulmuştur. Haritada sadece italik verilen yerler tahmini konumlandırılmıştır.

75 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 547.

76 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 431-433.

Topçu hücumu için kalenin güneydoğu kısmının cephe olarak seçilmesinin ayrıca birkaç sebebi daha vardı. Öncelikle, güneydoğu tarafından hem Karadağ, Ziyaret, Hafız Paşa, Kanlı, Süvari tabyaları; hem şehir; hem de iç kaleyi bombardımana tutmak mümkündü.[77] Diğer istikametlerden ise sadece o mevkideki tabyalar hedef alınabilmekte, şehir ve iç kale ise gerek nehrin sol kıyısındaki tepeler gerekse Karadağ tepeleri yüzünden iyi bir şekilde vurulamamaktaydı. Bununla birlikte güneydoğudaki tabyalar şehre yaklaşık 1 km uzaklıktayken, batı tarafındaki Çorak ve Çakmak tabyaları 2,5 km, kuzey tarafındaki Muhlis ve Arap tabyaları da aşağı yukarı 2 km uzaklıktaydı. Yine güneydoğudaki Mağaracık'a kurulan kamp, muhasara toplarının ve mühimmatın taşınması açısından diğerlerinde göre en az zorluk çekilecek mevkideydi.[78] Ayrıca burası garnizonun depo ve erzakının yoğunlaştığı yerdi ve bölgeye gelen yollara hâkim konuma sahipti. Bunların dışında söz konusu Hafız-Kanlı-Süvari tabyaları hattında batarya kurulumu için zemin de daha uygundu.[79]

Kars'a hücum için kalenin güneydoğusundaki tabyaların bulunduğu 7,5 km'lik kısmı cephe olarak seçen Rus komuta kademesi, bu hedefe uygun şekilde bataryaların inşası için mevkii arayışına başladı. Bu amaçla yürütülen keşif hareketlerine karşı Kars garnizonu tarafından herhangi bir müdahalede bulunulmadı.[80] İlk batarya (Batarya no 1) 25-26 Ekim gecesi şehir tabyalarına yaklaşık 4, şehre ise 6,5 km uzaklıktaki Karacaören'den kuzey istikametinde tespit edilen bir mahmuza inşa edildi. Burada 24 funtluk uzun menzilli (10,5 km) batarya kuruldu.[81] 27 Ekim'de bu bataryadan kaleye atışlar başladı.[82]

Söz konusu uzun menzilli bataryanın dışında ayrıca 4 sol, 8 sağ kanada olmak üzere 12 bataryanın daha inşasına karar verildi. Buna göre bataryalardan 8'i şehir tahkimatlarına karşı yaklaşık 3 km mesafede, diğer 4 batarya ise Karadağ'a karşı yaklaşık 4 km mesafede inşa edilecekti. Tüm bataryalarda 4'er top olacaktı.[83]

77 Kalenin teslimi için bombardıman yönteminin başarılı sonuç vermesinde şehrin bundan ne kadar etkileneceği önem arz etmekteydi. Öyle ki bombardımana ne kadar çok sayıda sivil halk maruz kalırsa, kalenin teslim olma ihtimali o kadar artmaktaydı. Bk. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 111-113. Ayrıca bk. Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 289; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 166.

78 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 379-380.

79 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Sava*şı, s. 542-545, 547.

80 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 394-395.

81 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 434.

82 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 385.

83 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 435.

Tablo 2: İkinci Kars Muhasarasında Rus Bataryaları[84]

Batarya no	Top sayı ve cinsi	Hedef	Hedefe mesafe (km)[85]	Not
1.1	24 funtluk 3 uzun menzilli top	Şehir	8.50	1.1 25-26 Ekim gecesi kuruldu. 27 Ekim'de buradan kaleye atışlar başladı.[86]
1.2	24 funtluk 4 top uzun menzilli top	Şehir ve İç kale	7.50	1.2 nolu batarya kurulduktan sonra ona 1.1'den 2 top aktarıldı. Sonrasında 1.1 tamamen kaldırıldı.
1.3	24 funtluk 3 top	Veli Paşa	7.50	1.1. boşaltıldıktan sonra kuruldu. (12-13 Kasım gecesi inşa edildi ve 1.1'den 3 top buraya aktarıldı.[87])
	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	Bunlar 5-6 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler. Bombardımana ise diğerleriyle eş zamanlı olarak 11 Kasım'da başladılar. Bunlar aynı zamanda Süvari ve Çim tabyalara karşı da bombardımanda bulundu.[88]
3	24 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
4	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
5.1	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
5.2	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
6	9 funtluk 4 top	Hafız	3.20	İlk üçü 6-7 Kasım gecesi, 9 numaralı ise 7-8 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler.[89]
7	9 funtluk 4 top	Hafız	3.20	
8	24 funtluk 4 top	Hafız	3.20	
9	9 funtluk 4 top	Hafız	3.20	
10	6 inçlik 4 havan	Karadağ ve Ziyaret	3.20	7-8 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler.[90]
11	24 funtluk 4 top	Karadağ ve Ziyaret	3.20	
12	24 funtluk 4 top	Karadağ ve Ziyaret	3.20	8-9 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler.[91]
13	9 funtluk 4 top	Karadağ ve Ziyaret	3.20	
TOPLAM: 52 top (4 adet 24 funtluk uzun menzilli, 16 adet 24 funtluk, 28 adet 9 funtluk top; 4 adet 6 inçlik havan topu)				

84 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 439.

85 Mesafeler sajen-kilometre hesabıyla yazılmıştır. Rakamların küsuratız halleri verilmiştir. 1 sajen 2,13 metreye denk gelmektedir.

86 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy* oçerk, s. 385.

87 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy* oçerk, s. 415.

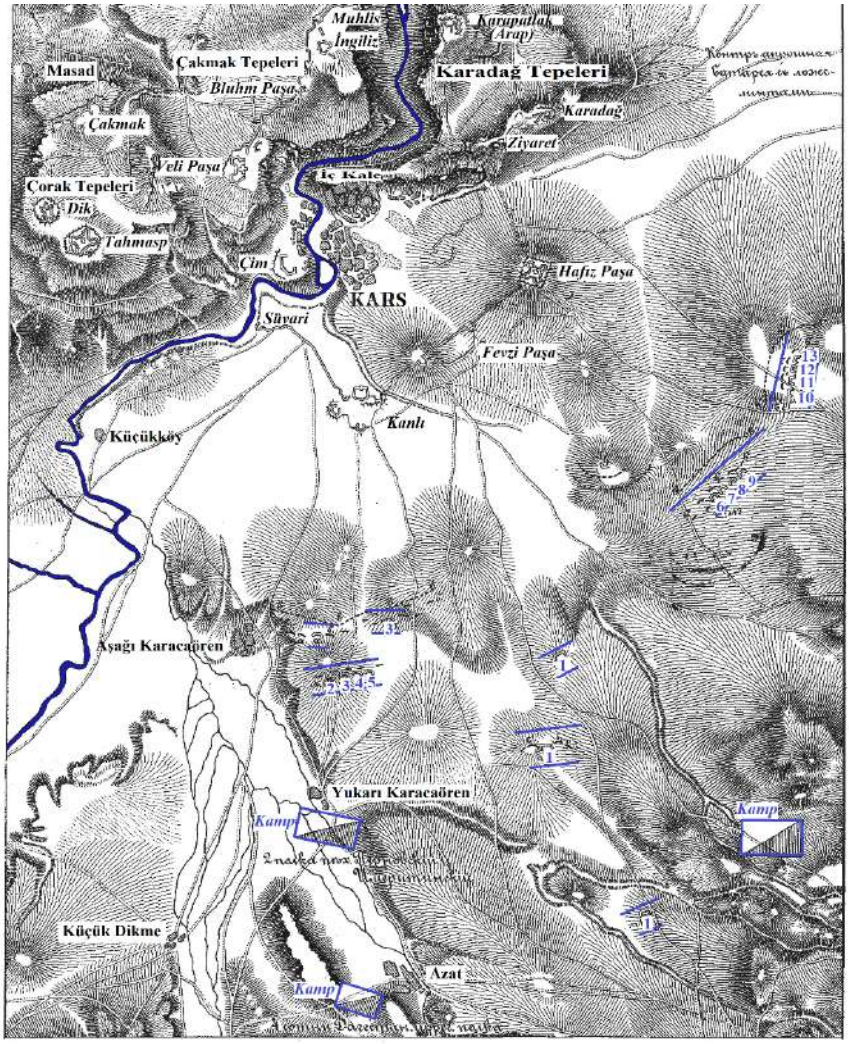
88 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy* oçerk, s. 410-411.

89 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy* oçerk, s. 411.

90 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy* oçerk, s. 412.

91 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy* oçerk, s. 412.

Harita 2: Rus Kars Müfrezesi Bataryalarının Yerleşimi (Kasım 1877)[92]

Şehre karşı konuşlandırılmış bataryaların yanı sıra ayrıca şehrin muhafazası görevini yerine getirmekte olan Çorak ve Çakmak tabyalarına karşı Kars'ın batı cephesine de bataryalar inşa edilmesi emredildi. Bu doğrultuda Aşağı Cavra'ya (Hasçiftlik) kurulan üç batarya 7 Kasım'dan itibaren geceleri garnizonu vurmaya başladı.[93]

92 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, Karta No 8.

93 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 443.

Bataryaların inşa edileceği yerlerin seçiminde yakın mesafeye düşen topların vereceği zararı en aza indirmek maksadıyla sürülmüş tarlalar gibi yumuşak zeminli araziler tercih edildi. Bununla birlikte bataryaların inşa edileceği yer seçiminde ayrıca geriden düşman top atışlarına maruz kalmamak için tepelerin zirvesi değil, biraz daha aşağı kısımları seçildi. İkinci muhasarada bataryaların inşasında ilki gibi zaman ve malzeme yetersizliği gibi bir sorun yaşanmadı. Sığınak inşası için tomruklar Mağaracık, Azat ve Karacaören köylerinin ahalilerinden satın alındı.[94]

Bataryaların dışında muhasaranın başarısı için hayati role sahip telgraf hatları konusunda da Ruslar hummalı bir çalışma yürüttüler. Bu çerçevede 93 Harbi Kars muhasarası boyunca Rusların kurdukları telgraf hatları şu şekildeydi:

Tablo 3: Kars Muhasarasında Rus Telgraf Hatları (Mayıs-Aralık 1877)[95]

	Telgraf Hattı	***Tarih***	***Mesafe (km)***
1	Kürekdere-Zaim hattı	30 Mayıs - 13 Haziran	Yaklaşık 26,5 km
2	Zaim-Mezra hattı	3 Haziran - 4 Temmuz	Yaklaşık 7,5 km
3	Mezra-Aravartan hattı	8 - 21 Haziran	Yaklaşık 2,3 km
4	Aravartan-Çiftlik köy hattı	14 - 15 Haziran	Yaklaşık 7 km
5	Mezra-kamplar arası hat	5 - 6 Temmuz	Yaklaşık 6,5 km
6	Zaim, Yeniköy ve Büyük/Küçük Perkit (Parget, Çatma) üzerinden Mezra-Kürekdere hattı	7 - 17 Temmuz	Yaklaşık 40 km
7	Subatan-Vezinköy tepeleri hattı Vezin köy istasyonu Mağaracık istasyonu	15 Ekim - 2 Kasım 16 Kasım - 1 Aralık 16 Ekim - 1 Aralık	Yaklaşık 22 km
8	Vezin köy-Dikme hattı	21 Ekim - 14 Kasım	Yaklaşık 33 km
9	Vezin köy, Mağaracık, Verankale, Dikme hattında değişim Dikme istasyonu, Verankale istasyonu	14 Kasım - 1Aralık 31 Ekim - 14 Kasım 14 Kasım-1 Aralık	Yaklaşık 15,5 km
10	Vizinköy-Mezra hattı	31 Ekim - 30 Kasım	Yaklaşık 21,5 km
11	Dikme-Bozkale hattı	12 Kasım - 1 Aralık	Yaklaşık 13,5 km
12	Bozkale-Çiftlik köy hattı	14 - 16 Kasım	Yaklaşık 6 km
13	Mağaracık-Karacaören hattı	15 -30 Kasım	Yaklaşık 6 km

24 Ekim'den itibaren nihai hücuma geçilene kadar harekâtı n yapılacağı arazi ve mevkiinin tanınması, istihbari bilgi toplanması, kaleye giren ve buradan çıkan her şeye el konulması, tahkimatların daha yakınına kadar sızılması ve geceleri garnizonun sürekli tedirgin edilmesi için tüm muhasara müfrezelerinden avcı takımları her

94 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 386, 387, 436.
95 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 441-442.

gece hücum hareketleriyle görevlendirildi.[96] Bu taktik, Türklerin her seferinde karşılaştıkları hücum hareketinin gerçek mi yoksa nümayiş mi olup olmadığı karmaşasına düşmesine neden olurken onların dinlenmesini de engellemekteydi. Bir hafta geçmeden Türklerin bu hareketlere karşı ilgisi ve dikkati azaldı. 16-17 Kasım'da gerçekleşecek olan asıl hücum da bu sebepten ötürü Süvari ve Kanlı tabyaları ile Kars Kalesi komutanlarınca ciddiye alınmayacak ve bunun sonuçları ağır olacaktı.[97] Diğer taraftan hücuma kadar Ruslar tarafından gerçekleştirilen keşif hareketleri oldukça başarılı ve verimli olmasının yanı sıra onların gece karanlığında çıkacakları hücum hareketi için hazırlanmasını sağladı.[98]

Hücum öncesi Kars'taki vaziyet oldukça kötü bir hal almıştı. Zaten hali hazırda Alacadağ mağlubiyeti sonrası Kars'a kaçan askerler şehirde panik havasının doğmasına sebep olmuştu. Ahalinin evlerine veyahut daha kötüsü Ruslara sığınarak kaçma çabası içinde olan askerler garnizonda önemli bir zafiyet teşkil etmekteydi. Hatta bunlardan Ruslara sığınmayı başaranlardan bazıları 16-17 Kasım Kars hücumunda ve öncesinde Ruslara bilgi vererek yardımcı olmuştu. Başkomutan Büyük Knez Mihail Romanov da asker kaçaklarının sayısını arttırmak için esirleri memleketlerine dönmeleri üzere cep harçlığı vererek serbest bırakmaya başladı. Bu strateji işe yaradı ve 11 Kasım'dan itibaren Kars garnizonundan kaçıp Ruslara sığınan asker sayısı artış gösterdi. Kars savunmasında zafiyete sebep olan bir diğer unsur şehirdeki Ermeni nüfustu. Din adamları başta olmak üzere Ermeni ahali Kars içerisinden Rus ordusuna bilfiil bilgi sızdırmaktaydı.[99]

Ekim sonu, Kasım başlarından itibaren başlayan bombardımanlar Kars içerisindeki durumu krize dönüştürmüştü. Muhasara bataryalarının yıkıcı bombardımanı altında kalan şehir büyük bir yıkıma maruz kalmıştı, şehrin muhtelif yerlerinde ortaya çıkan yangınlar bu yıkımı daha da büyütmüştü.[100] Bu durum,

96 Bu hareketlerden birinde, 5 Kasım günü Albay Fadeev sehven batarya yerine Hafız Paşa tabyası önünde kendisini bulunca tabyaya karşı hücuma geçerek burayı ele geçirmiş, fakat beklediği destek gelmeyince tabyaya zarar verip, esir aldığı 10 subay, 68 alt rütbeli askerlerle buradan çekilmişti. S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 439-441.

97 Rus kaynakları hücum vakti çok sayıda askerin uyurken ele geçirildiğini yazmaktadır. Bk. *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, S.-Peterburg 1910, Tom VII, çast I, s. 536.

98 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 436-437. Ruslar her gece belirlenen tabyaların önlerine kadar gelip ateş açarak Türklerde panik yaratmaya çalışmakta ve onları her seferinde hücum hareketine geçildiği yanılgısına düşürmekteydi. Bu durum kısa bir müddet sonra olağanlaşınca tahkimatlar buna karşılık vermeyi kesmişti. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 419-422.

99 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 386-387, 443-444, 480.

100 Bombardıman boyunca Rus bataryalarından 11.203 atış yapılmıştır. Bk. *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom VII, çast I, s. 535.

sonuna kadar direnen halkın gücünü ve umudunu yitirmesine neden olmuştu. Bunun neticesinde Kasım ayı içerisinde ahali iki kere garnizonun şehri terk etmesi talebini kale komutanı ve şehrin mutasarrıfına iletmişti.[101]

Hücum öncesi Kars savunmasında zafiyete sebep olan en önemli husus hala devam eden komuta kademesindeki sorunlardı. Alacadağ mağlubiyeti sonrası Erzurum'a çekilmeden önce Kars'a gelip burada incelemelerde bulunan Ahmet Muhtar Paşa'nın durumla ilgili Seraskerlik makamına yazdığı telgrafname durumun vahametini ortaya koymaktadır. Buna göre başkomutan, ne Kars'ı ne de Erzurum'u savunma için emniyetle bırakılacağı kimsenin olmadığından mustaripti ve "Anadolu'da en ehemmiyetli iş" olarak addettiği Erzurum savunması için Kars'tan ayrılırken burayı "Allah'a emanet etmekten" başka bir çaresinin olmadığını düşünüyordu.[102]

9 Kasım'da Başkomutan Mihail Romanov, şehir tahkimatlarına karşı 14 Kasım günü sabah 4'te hücuma geçilmesi kararını aldı. Hücum yöntemi ise açıktan saldırı şeklinde düşünülmüştü. Hücum arifesinde birlikler şehir tahkimatlarına yaklaştırılacak, Mağaracık müfrezesi de önceden Karacaören'e kaydırılmış olacaktı. Hücum planına göre Tümgeneral Lazarev solda Tuğgeneral Grabbe, ortada ve sağda Tuğgeneral Alhazov'un idaresindeki birliklerle Hafız Paşa, Kanlı ve Süvari tabyalarına saldırıya geçecekti. Hücumda bir kol Çim tabyasını ele geçirdikten sonra nehirden geçişi sağlan üç köprüye ilerleyecek, bir kol Hafız Paşa'yı ele geçirip Bayram Paşa varoşu üzerinden Karadağ tepesine hücuma geçecek, bir kol Arap ve Karadağ tabyalarına nümayiş taarruzda bulunacak, bir kol Cavra (Hasçiftlik) köyü tarafından Laz Tepesi önündeki tepeyi ele geçirmeye çalışacak, bir kol tepelerdeki tabyalara nümayiş taarruzda bulunacaktı. Bir kol da umumi ihtiyat olarak ayrılacaktı. Bunun dışında süvariler de Kümbet ve Çiftlikköy mevkilerinden büyük Erzurum yolunu tutacaktı. Fakat 13 Kasım'da hava koşullarının oldukça elverişsiz bir hal alması üzerine hücumun ertelenmesine karar verildi.[103]

İlkinin iptali üzerine yeni hücum kararı için fazla beklenilmedi ve taarruz vakti için hava koşullarının uygun olduğu ve ay ışığının muharebe meydanını yeterince aydınlattığı 17-18 Kasım gecesi seçildi.[104] Dolayısıyla tarihle birlikte vakit de değiştirilmiş oldu. Bu sefer hücum vakti şafaktan 2 saat öncesi değil, akşam 8 olarak belirlendi.[105]

101 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 441-444.
102 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 142.
103 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 445-451.
104 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 548.
105 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 457.

Hücumun nasıl ve hangi koşullarda gerçekleştireceği üzerine alınan kararda asıl hedef olarak seçilen tabyaların bulunduğu coğrafyanın koşulları dikkate alındı. Buna göre söz konusu tabya hatlarının önünde bulunan arazi piyade için ihtiyaç duyulan sütre ve örtü imkanlarından yoksundu. Sahra topları için ise uygun mevzi yeri barındırmıyordu. Türk topçusunun isabetli atış kabiliyeti ve bu tabyaların savunmada sahip oldukları avantajlar da göz önünde bulundurulduğunda hücum için gece vaktinin tercih edilmesi bir zaruret olarak ortaya çıkmaktaydı.[106]

Hücum planı ilkinden pek farklı değildi. Hücum harekâtı için beş taarruz kolu ve iki tali taarruz kolu teşkil edildi. 5.000 asker ise ihtiyatta tutuldu. Bu plana göre birinci kol Tatlıca istikametinden Çim tabyaya, ikinci kol Küçükköy'den Süvari tabyaya, üçüncü ve dördüncü kollar Karacaören istikametinden Kanlı tabyaya, beşinci kol kasabanın doğusundan Hafız Paşa tabyasına taarruz edecekti. Tali taarruzlarda bulunacak olan altıncı kol Cavra (Hasçiftlik)'dan Laz Tepesi ile Muhlis Paşa tabyalarına, yedinci kol da Mezra'dan Arap ve Karadağ tabyalarına saldıracaktı. Bu son iki kol gerçekleştirecekleri tali taarruzları duruma göre gerçek taarruza dönüştürebileceklerdi. Süvariler yine Erzurum yolunu tutmakla görevlendirildi.[107]

17 Kasım akşamı birlik, plandan haberdar edildikten 2-3 saat sonra; saat 7'lerde hücum için hazır hale getirildi. Askerlere, hücum anında sessiz olunması ve sigara içmek dahil Türklere ilerleyişi belli edecek her türlü hareket ve sesli eylemden kaçınılması emri verildi. Gizliliğin korunması için birlikler tabyalara yanaşana kadar top ateşinden de kaçınıldı.[108]

Akşam saat 8 buçukta tüm kollar eş zamanlı harekete geçirildi. Kısa bir süre sonra ilk ateş sesleri duyuldu. Türkler bu hareketliliği her gece Rusların gerçekleştirdikleri nümayiş taarruz zannettiler.[109] Hücumda görev alan Rus subay Speranskiy'in anlatımıyla mücadelenin en sıcak zamanları akşam 9'da başladı ve gece 2'ye kadar sürdü.[110] Türklerin ağırlıklı olarak saldırının nereden geldiğini tespit edemediği ve hedef gözetmeksizin düzensizce sağa sola ateş ettikleri görüldü. Onların açtıkları ateş ise Rus hücum birliklerini korkutmadığı gibi onların tabyalara doğru ilerleyişini durduramamıştı.[111] Gece 2'de artık çayın

106 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 548.

107 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 550-551.

108 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 459; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 460.

109 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 460.

110 Nikolay İ. Speranski, *Bir Rus Subayının Kars Mektupları (1877-1878)*, s. 33.

111 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 538-539.

sağ yakasındaki Karadağ'dan Süvari'ye kadar Kanlı tabya sığınağı dışındaki tüm tabyalar Rusların eline geçmişti. Gece 4'te tabyalar arasında en fazla direnen Kanlı tabya da geriye sağ kalan 300 kadar askeriyle teslim oldu. Bir saate kadar artık çayın sağ yakasındaki tahkimat dizilerinin tamamı Rusların eline geçti. Bu arada saat 4 buçuk sularında iç kale de teslim oldu. Bunun üzerine Kale Komutanı Hüseyin Hami Paşa 15 tabur kadar askerle kaleden çıkıp yarma hamlesiyle Erzurum yoluna çıkarak kaçma girişiminde bulunmuşsa da bunların büyük bir kısmı Rus süvarilerinin eline geçmiş, çok az bir kısmı kaçmayı başarabilmişti. Böylece artık Kars ve onu çevreleyen tüm tahkimatlar Rusların hakimiyetine geçti.[112] Sabah 7-8'lerde artık çatışmalar sonlanmış, Türkler tahkimatlardan çıkarılmıştı.[113] Rus birlikleri 18 Kasım günü sabah saat 10-11'lerde kasabaya girdi.

Türklerin Kars hücumundaki kayıplarına dair farklı sayılar zikredilmektedir. Çeşitli çalışmalardan Kars garnizonunun yaklaşık olarak 2.500-3.000 civarında askerini şehit verdiği, 5'i paşa, 800'ü subay olmak üzere 17.000 askerinin esir düştüğü, 4.500 kadarının da hastanelerde yaralı ve hasta olarak ele geçirildiği ortaya çıkmaktadır. Asker kaybıyla birlikte Türk ordusu çeşitli kalibrelerde 303 top ve en az 25.000 hafif silahını Ruslara teslim etmiştir.[114] Buna mukabil Rusların kayıpları ölü ve yaralı yaklaşık 2.000-2.500 civarı olduğu anlaşılmaktadır.[115]

112 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 552-562; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 166; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 290.

113 Nikolay İ. Speranski, *Bir Rus Subayının Kars Mektupları (1877-1878)*, s. 33.

114 Asya Setinay Karagül, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci", s. 100; Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 562-563; S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 479; *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom VII, çast I, s. 535-536.

115 A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, s. 441; Asya Setinay Karagül, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci", s. 100; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 290; S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg*., s. 479; *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom VII, çast I, s. 534-535.

Sonuç

Rusya İmparatorluğu'nun güneye inme stratejisinin bir sonucu olarak 19. yüzyılda vuku bulan dört savaşta da Kars, Rus ordularının hedefi oldu. Bu savaşlardan ilki hariç hepsinde kale ve şehir Ruslara teslim oldu. 1829 ve 1856'da imzalanan barış antlaşmalarında Batı Avrupalı devletlerin arabuluculuğu ve müdahaleleri sayesinde Kars'ı geri almak mümkün olmuşsa da Anadolu'nun kilidi niteliğindeki bu müstahkem mevkii 93 Harbi neticesinde kesin olarak kaybedildi.

93 Harbi'nde Kars Ruslar tarafından iki kere muhasara altında alındı. Bunlardan Haziran ayında icara edilen ilk muhasara, Rus ordusunun gerek muhasara ve hücum için yeterli askere ve imkânlara sahip olmayışı, gerekse de üzerinde fazla düşünülmemiş plan ve yanlış tercih edilmiş yöntem çerçevesinde hareket etmesi sebebiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Muhtar Paşa komutasındaki seyyar ordunun bertaraf edilememesi neticesinde de Ruslar için genel ricat mecburi hale geldi.

Birinci Kars muhasarasındaki şartlar, Kasım'daki ikinci muhasaradan daha farklıydı. Kasım muhasarasında Rus ordusunun asker sayısı bakımından ilkine göre daha şanslıydı. Bununla birlikte ikinci kuşatmada Rus birlikleri ilkine göre daha verimli keşif hareketlerinde bulundu, hedeflerini doğru belirledi ve bunun için bataryaların yerleştirileceği yerleri başarılı şekilde tayin etti. İlkinin aksine ikinci Kars muhasarasında Rus topçuları daha başarılı, etkili ve hedefe-amaca uygun şekilde kullanıldı. Birinci Kars muhasarasında Rusların stratejisi gündüz vakti açıktan hücum yöntemiyle kale ve onun tabyalarını ele geçirmekti. İkinci muhasarada ise dolunaylı bir gecede ani hücum yöntemine başvuruldu. İki muhasara arasındaki yöntem fark sonucu etkileyen en temel faktörler biri oldu.

93 Harbi'nde her iki Kars muhasarasında Türk garnizonunun yetersiz sayıda askeri olduğu vurgulanmaktadır. Bu durum bilhassa ikinci Kars muhasarasında net olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim ilk Kars muhasarasında Rus ordusunun da yetersiz miktarda asker ve imkânlara sahip olması sayesinde durum dengeli olmuştur. İkinci muhasarada ise aradaki sayısal fark sonucu önemli ölçüde etkilemiştir. Diğer taraftan şunu da belirtmek gerekir ki Kars'ın asker sayısı, top, silah, teçhizat ve erzak bakımından 1855'tekinden daha iyi durumda olduğu görülmektedir. Rus kaynakları, Türk askerlerin ordu envanterine kısa bir süre önce girmiş olan bu yeni teknolojiden ustalıkla istifade ettiğini de ortaya koymaktadır. Buna karşın kronikleşmiş olduğunu ileri sürebileceğimiz sorunlar 20. yüzyıla çeyrek asır kala henüz giderilememiştir. Dolayısıyla nicel-nitel eksik ve yetersizlikler, komuta kademesindeki ehliyetsizlik, sağlık ve iaşe hizmetlerindeki geri kalmışlık gibi önceki savaşlarda yenilginin sebepleri arasında sayılan olumsuzluklar 93 Harbi'nde Anadolu cephesi için yine

listedeki yerini almıştır. Bu minvalde 93 Harbi'nde Kars garnizonu özelinde şu kusurları sıralamak mümkündür:

Her iki Kars muhasarasında da Kars Garnizonu Rusların keşif hareketlerini engelleyememiş, hatta bunun için fazla bir çaba sergilememiştir. Bununla birlikte hücum gecesi Türk birliklerinin Rusların saldırıya nereden geçtiğini, hangi tabyaların esas hedef olduğunu, hangi tabyalara karşı nümayiş düzenlendiğini tespit edememiş olması düşmanın eylemlerinin yeterince takip ve analiz edilemediğini göstermektedir. Savaşın en başından itibaren Türk tarafının istihbarat kabiliyetinin yetersiz olduğu gözden kaçmamaktadır. Bunun sebepleri arasında süvari birliklerinin yetersizliği ön plana çıkmaktadır. Bu durum doğal olarak muharebe sahasına olumsuz yansımıştır.

Kars Kalesi'nin yapısı, savunma için sağladığı avantajların yanı sıra önemli zafiyetleri de kendisinde barındırmaktaydı. Kalenin bu kusurlarını kapatan ise onu çevreleyen tabyaların oluşturduğu 19 km'lik savunma hattıydı. Fakat bu tabyaların her biri için doğal ve suni avantajlar, dezavantajlar ve eksiklikler söz konusuydu. Her ne kadar kale ve tabyaların savaş öncesi güçlendirilmesine çalışılmışsa da Rusların keşif hareketlerinde tespit ettikleri ve hücum sırasında istifade ettikleri eksiklik ve kusurların savaş öncesinde giderilememiş olması, savaşın sonucunu etkilemesi bakımından önemlidir.

93 Harbi'deki her iki Kars kuşatmasında Türklerin pasif savunmada kaldığı görülmektedir. Bu tercih ordu mevcudunun ve imkânlarının yetersizliği ile açıklansa da pasif savunmanın Kars için lehte durum yaratmadığı her defasında tecrübe edilmiştir. Kars çevresindeki muhaberelerde kazanılan zaferlerin devamını getirmek için gerekli cesaret ve atiklik gösterilememiş, bir sonraki adıma dair alternatif senaryolarla planlama yapılamamıştır. Kararlar anlık gelişmeler doğrultusunda alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Kaybedilen muharebelerde ise komuta kademesindeki cesaretsizlik, ehliyetsizlik, sorumsuzluk, taktik becerisindeki zayıflık ve strateji hataları önemli rol oynamıştır. Buna bağlı olarak bazı komutanların yavaş hareket etmesi de çoğu kez savaşın kaderini etkileyebilecek başarı şansının yitirilmesine veya aynı nitelikte bir hezimetin yaşanmasına sebep olmuştur.

Komuta kademesindeki bu tablo, savaş boyunca büyük bir cesaret ve direniş gösteren Türk askerini de olumsuz etkilemiştir. Örneğin ikinci Kars hücumunda 17.000 kadar askerin, yani bir garnizonun topluca esir düşmesi, onlara sonuna kadar mücadele şevkini verebilecek komutanların yokluğunu kanıtlar nitelikte bir olaydır. Bu durumda doğal olarak askerler sadece canını koruma içgüdüsüyle hareket etmiştir.